

9. ДТП — це не фатальний збіг обставин // Голос України. — 2011. — 2 лют. (№ 19). — С. 12.
10. Канцуров, О. Інституціоналізм як теоретико-методологічні засади сучасних реформ / О. Канцуров // Економіка України. — 2011. — № 5. — С. 15–22.
11. Камінська, Т. Вади державної монополії на ринку медичної праці / Т. Камінська // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Економічна теорія та право. — 2011. — № 2 (5). — С. 77–89.
12. Stateside substitutes [Електронний ресурс] / The economist online. — 2011. — 12 січ. — Режим доступу: http://www.economist.com/blogs/dailychart/2011/01/comparing_us_states_countries&fsrc=nwl
13. Держслужба України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
14. Верховна Рада України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=285695&cat_id=37486
15. NEWSMARKET [Електронний ресурс] / 2011. — 8 вер. — Режим доступу: <http://www.newsmarket.com.ua/2011/09/>
16. Випов решили лечить еще дороже, а «Феофания» избавилась от «блатных» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ПП «Портал Укрбізнес» <http://ukrbiznes.ub.ua/>
17. Ваше здоров'я. — 2011. — 10 черв. (№ 21). — С. 3.
18. Голос України. — 2011. — 16 лют. (№ 29). — С. 19.
19. Держкомстат України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
20. Крым [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://crimea24.info/2011/09/29/>
21. Варнавский, В. Государственно-частное партнерство: некоторые вопросы теории и практики / В. Варнавский // Мир. экономика и междунар. отношения. — 2011. — № 9. — С. 41–50.
22. Мошенничество в сфере здравоохранения обходится в \$415 млрд [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.liga.net/news/politics/579701.htm>

ТЕМА 7. СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ

К. Г. Губін, кандидат економічних наук

Система формування доходів: сутність та основна суперечність. Доходи населення утворюються у межах системи формування доходів, яка об'єднує систему регулювання доходів та систему саморегулювання доходів. У сучасній змішаній економіці ринкові механізми взаємодіють із державним, корпоративним, громадським ті іншими формами регулювання. Співвідношення регулювання та саморегулювання є мінливим і визначається як етапом

розвитку країни, так і конкретно-історичними умовами господарювання в державі.

Система формування доходів населення визначає два основні для людини аспекти: рівень доходів і характер процесу їх одержання (скільки зусиль доводиться докладати, як це позначається на здоров'ї, цікава чи неприємна ця робота, скільки залишає вільного часу тощо). За зазначеними поверховими характеристиками приховані глибокі розходження в істотних рисах різних господарських систем: техніці, технології та організації виробництва, взаєминах основних соціальних груп, механізмах розподілу доходів, умовах людського розвитку, поширеності експлуатації тощо.

Існують шість основних етапів розвитку системи формування доходів: колективний, приватний, управлінський, капіталістичний, соціально-ринковий та соціальний [1, с. 303–316].

Соціальної державі притаманна соціально-ринкова система формування доходів. Виникнення останньої є результатом тривалої історичної еволюції механізмів саморегулювання та регулювання доходів. Головним внутрішнім джерелом цієї еволюції є основна суперечність формування доходів. Водночас зовнішня детермінація розвитку іноді може відігравати визначальну роль.

Недоцільно абсолютизувати значення суперечності, до чого схильний діалектичний матеріалізм, та водночас небажаним є зосередження уваги лише на рівноважному стані системи, до чого тяжіє рівноважно-інтеграційна концепція розвитку [2, с. 532–533].

Слід також уникати наївного функціоналізму: походження інституціональних форм пов'язане із драматичними періодами історії, структурними кризами, війнами, відкритими зіткненнями між класами або соціальними групами. І тільки після цього кожній інституціональній формі доводиться доводити свою сумісність із завданнями економічного відтворення протягом більш тривалого періоду [3, с. 10].

Об'єктивні та суб'єктивні фактори примушують людей об'єднуватися в економічній, політичній, духовній сферах тощо. Це об'єднання, з одного боку, дозволяє підвищити ефективність діяльності індивідів, а з другого — породжує проблему розподілу доходів, влади, статусу та інших обмежених засобів задоволення потреб. Людство стикається із суперечностями між об'єднанням індивідів та розподілом умов і засобів самореалізації.

У сфері доходів ця суперечність набуває форми основної суперечності формування доходів населення. Спочатку потреба у фізичному виживанні, а потім необхідність підвищення ефективності економічної діяльності змушували людей об'єднувати зусилля в процесі виробництва. Однак таке об'єднання неминуче викликає необхідність визначення частки кожного індивіда у створеному спільними зусиллями продукті.

Ті, хто на стадії виробництва виступали як партнери, об'єднані спільною метою, на стадії розподілу стають суперниками, роз'єднаними прагненням одержати якомога більшу частину створеного продукту в формі кінцевих доходів. Хоча єдність інтересів учасників процесу суспільного виробництва на етапі створення продукту і протилежність на стадії його розподілу зумовлені об'єктивно, на суб'єктивному рівні сприйняття цих інтересів може бути іншим.

Отже, основна суперечність формування доходів населення — це суперечність між об'єднанням індивідів у процесі спільно-розділеної діяльності зі створення економічних благ та заснованим на певному типі розподілу відокремленням їх в особистому доході.

Суперечність пов'язана із тим, що спочатку, на етапі створення продукту, власники всіх факторів виробництва зацікавлені у найбільш ефективному поєднанні цих факторів, адже максимізація ефективності виробництва дозволяє всім розраховувати на більші доходи.

Але на етапі розподілу продукту відбувається радикальна трансформація характеру відносин. Коли продукт вже вироблений, його кількість є незмінною і збільшення доходів одних можливе лише за рахунок зменшення доходів інших. Ті, хто були партнерами, коли йшлося про максимізацію обсягів виробництва, перетворюються на конкурентів у справі розподілу результатів спільної діяльності.

Із розвитком суспільства ускладнюються механізми та форми виробничого об'єднання індивідів, що забезпечують усе більш високу ефективність виробництва. Водночас ускладнюються механізми і форми відокремлення в особистому доході, що розширює можливості економічно обґрунтованого і необґрунтованого збагачення та посилює диференціацію доходів.

Втіленням основної суперечності формування доходів може стати як соціально-економічна боротьба, так і соціально-економічне співробітництво. Ці дві сторони людських взаємовідносин присутні в суспільстві завжди, але співвідношення між ними змінюється: то боротьба, то співробітництво здобувають переважного впливу на суспільні відносини. Соціально-економічна боротьба спрямована на збільшення частки індивіда або соціальної групи у створеному продукті і є руйнівною для економічного розвитку; соціально-економічне співробітництво має на меті збільшення створюваного продукту. Як зазначав Л. Ерхард, розумніше спрямувати зусилля «на збільшення продуктивності, аби цим єдиною плідним способом домогтися для всіх зайнятих у народному господарстві більшого доходу» [4, с. 205].

Зняти основну суперечність формування доходів можливо за рахунок поширення принципів нееквівалентної справедливості, завдяки якому відокремлення в особистому доході перестане бути проблемою. Нееквівалентна со-

ціальна справедливість — тип уявлень про справедливість, що не передбачає взаємозв'язку індивідуальних внесків та віддач. Взаємовідносини усередині родини значною мірою спрямовуються принципами нееквівалентної справедливості. Інші приклади — безкоштовне надання медичних або освітніх послуг, а також добродійність, що набувають все більшого поширення у сучасному світі [5, с. 426].

Однак на початку XXI ст. навіть в економічно розвинених країнах ці принципи набули лише обмеженого застосування. В сучасних умовах більш перспективним видається інший шлях — зняття найбільш гострих форм вияву основної суперечності формування доходів.

Особлива роль у цьому процесі належить державному та недержавному регулюванню доходів, що має не тільки вирішувати конфлікти, а й перешкоджати їхньому виникненню. Система формування доходів населення в соціальній державі має ефективні «вбудовані» механізми зняття гострих форм вияву основної суперечності формування доходів.

Для характеру відносин дуже важливо, чи сприймають різні члени суспільства свої інтереси як суперечні один одному або як такі, що збігаються. Наявність механізмів досягнення компромісу також справляє істотний позитивний вплив на співвідношення боротьби і співробітництва. Потужним інструментом узгодження суперечливих інтересів є соціальне партнерство.

Перетворення акціонерних компаній на «народні підприємства» за рахунок переходу контрольного пакета акцій до трудових колективів може бути ефективним лише в невеликих акціонерних товариствах закритого типу. Крім того, зняття суперечності між працею і капіталом лише прибирає одну з найбільш гострих ліній боротьби, проте не ліквідує повністю суперечність між об'єднанням індивідів у процесі спільно-розділеної діяльності зі створення економічних благ та відокремленням їх в особистому доході, адже зберігається проблема розподілу доходів між співвласниками підприємства. «Народні підприємства», як і всі інші, підлягають оподатковуванню, а отже, залишається проблема розподілу доходів між ними і суспільством. Залучення до фірми факторів виробництва ззовні також пов'язане із основною суперечністю формування доходів.

Історична еволюція системи формування доходів та її перехід на соціально-ринковий етап розвитку. Розгляд історичної еволюції економічних явищ дозволяє глибше проникнути в їхню сутність, тому вивчення еволюції системи формування доходів є необхідним для розуміння того, які саме риси визначають зміст системи формування доходів населення в соціальній державі і що необхідно для її формування.

Історично перша система формування доходів — колективна виникає з появою людини розумної. Спочатку доходи формувалися внаслідок викорис-

тання первинних факторів виробництва (особистий — людина, природний — сили і речовини природи та акумульований — неприродні засоби виробництва), через що факторні доходи відсутні. Люди спільно беруть участь у господарській діяльності і одержують винагороду, що відбиває переважно внесок особистого фактора виробництва. Високий ступінь залежності людини від зовнішніх сил та від випадку призводить до зрівняльного розподілу, незалежно від того, хто добув їжу чи інші засоби задоволення потреб. Обмеженість надлишкового продукту також заважає істотній диференціації доходів, проте найцінніші для господарської діяльності індивіди користуються додатковими благами (престиж, авторитет, лідерство в групі, право мати декілька дружин тощо) [6, с. 60].

На цьому етапі розвитку виявляється перший (із пов'язаних з доходами) базовий чинник, що породжує необхідність соціального захисту і перерозподілу доходів — неповна вкладоспроможність — об'єктивна нездатність частини людей робити економічний внесок, який би дозволив отримувати винагороду, достатню для підтримання мінімального життєвого рівня. Нерозділеність факторних доходів робить невід'ємним елементом економічного внеску індивіда працю, тому неповна вкладоспроможність спочатку приймає форму неповної працездатності. У відповідь на неповну працездатність розвивається груповий тип соціального захисту, відповідно до якого відповідальність за утримання людей з обмеженою працездатністю (дітей, старих та інвалідів) покладається на соціальну спільноту, частиною якої вони є безпосередньо (грумада, рід).

Коллективну систему формування доходів замінює приватна система. В її основі — використання родиною належних їй факторів виробництва з метою отримання благ для задоволення своїх потреб. У цей період належність пов'язана з реальною можливістю використати фактори виробництва у своїх інтересах на санкціонованих громадою підставах і необов'язково корелює із правом власності в сучасному розумінні.

Існування управлінської еліти набуває стійкого, стабільного характеру, а її функції все більше відрізняються від функцій основної частини спільноти. Оформлюються і закріплюються в нормах обов'язки еліти, так само як і обов'язок інших членів громади винагороджувати управлінську діяльність.

Через нагромадження матеріального фактора виробництва окремими індивідами, а також у зв'язку з виконанням управлінською елітою своїх специфічних функцій виникає необхідність для оброблення великих ділянок землі залучати додаткових (крім власників землі та членів їхніх родин) працівників. Це здійснюється переважно за рахунок навертання людей у ті чи інші форми залежності (рабська, феодална тощо). Відбувається перша декомпозиція факторів виробництва — аграрна. У результаті цього виокремлюються такі

три основні похідні фактори виробництва, як управлінські здібності, земля та праця. Відокремлюються три головні типи доходів, що розрізняються механізмами формування: управлінський дохід, рента та доходи від праці в широкому розумінні (від пайка раба до зарплати найманого робітника).

Зосередження факторів виробництва в різних руках потенційно здатне викликати незадіяність факторів виробництва в економічній діяльності — другий (із пов'язаних з доходами) базовий чинник, що визначає необхідність соціального захисту і перерозподілу доходів.

Описані зміни супроводжуються посиленням політичної надбудови, що на певному етапі породжує державу. Відбувається перехід до третьої системи формування доходів — управлінської. В основі цієї системи лежать певні форми експлуатації мас елітою. Відокремлення індивідів в особистому доході набуває бінарного характеру: основній частині населення, потреби якої задовольняються на рівні, близькому до фізіологічного мінімуму, протистоїть еліта, ступінь задоволення потреб якої залежить від її здатності «вичавлювати піт» з іншої частини суспільства.

Проведений В. Ілющечкіним докладний аналіз станово-класових суспільств [7] дає підстави розглядати рабовласницький, феодалський та азійський способи виробництва як одну велику суспільну формацію. Відповідно до всіх трьох зазначених формацій можна поставити одну систему формування доходів — управлінську.

Через утворення держав, що мають достатні можливості для утримання непрацюючих, поширюється третій (із пов'язаних з доходами) базовий чинник, що породжує необхідність соціального захисту і перерозподілу доходів — утриманство — орієнтація частини людей на допомогу (родичів, соціальних груп, суспільства, держави), пов'язана з небажанням здійснювати економічний внесок, який відповідає їхнім можливостям, що не дозволяє одержувати винагороду, достатню для підтримання необхідного їм життєвого рівня. На відміну від перших двох базових чинників утриманство не тільки породжує потребу в соціальному захисті і перерозподілі доходів, а й забезпечує її розширене відтворення, масштаби якого прямо пропорційні рівню соціального захисту та його доступності.

Якщо в перших двох системах формування доходів масштаби експлуатації обмежені низькою ефективністю виробництва і невисокою соціально-економічною силою еліти, то в третій експлуатація набуває широкого поширення і здійснюється у двох основних формах.

Управлінська форма експлуатації — тип експлуатації, заснований на привласненні носіями управлінських здібностей економічного внеску інших факторів виробництва за рахунок використання владної сили держави [8, с. 171]. Безумовно, існує внесок управлінських здібностей у створення вартості, пов'язаний, зокрема, із забезпеченням безпеки, підтримкою законності,

організацією господарської діяльності, але висока соціально-економічна сила дає змогу завищувати винагороду керівників.

Приватновласницька форма експлуатації — тип експлуатації, заснований на привласненні власниками засобів виробництва економічного внеску праці [8, с. 171]. Засоби виробництва можуть слугувати засобом експлуатації або тому, що набуті на основі експлуатації, або через те, що їхній власник одержує винагороду, яка перевищує внесок цих факторів у створення вартості. Таке перевищення може базуватися як на обмеженості землі, так і на використанні високої соціально-економічної сили. Всі зазначені підстави експлуатації поєднуються в приватновласницькій формі експлуатації.

«Якщо в науці ХІХ ст. нормою було визнано європейський шлях розвитку (античність — середньовіччя — капіталізм), то сьогодні вчені стверджують, що більшість неєвропейських народів розвивалась по напрямку, в якому структуроутворюючий вплив приватної власності не позначався на розвитку або був вторинним, залежним від розвиненої до виникнення приватної власності політичної адміністрації» [6, с. 59]. Звідси можна зробити висновок про те, що в той час, як у більшості народів управлінська форма експлуатації існувала в чистому вигляді, то у європейських народів до поширення капіталізму вона сполучалася в певному співвідношенні із приватновласницькою експлуатацією, оскільки великі власники землі одночасно були членами управлінської верхівки.

Необхідно розрізняти дві основні моделі управлінської системи формування доходів — азійську та європейську. У першій вирішальний вплив на об'єднання індивідів у процесі створення благ і відособлення їх в особистому доході має політична структура суспільства, у другій — власність на засоби виробництва.

Низька соціально-економічна сила має дозволяє еліті відбирати навіть частину необхідного продукту, однак цьому частково протистоїть той факт, що представники маси тією чи іншою мірою закріплені за експлуататорами і від їхнього нормального існування та розширеного відтворення залежить добробут експлуататора в майбутньому. Не слід відкидати і пом'якшуючий вплив традицій та релігійних норм.

Управлінська форма експлуатації, що панувала в азійській моделі управлінської системи формування доходів, залишала індивідам один основний напрям самореалізації — просування владною вертикаллю, єдиний шлях до влади, поваги та багатства. Однак управлінська еліта орієнтувалася на «проїдання» багатства. Крім того, управлінська верхівка через специфічність механізму формування її доходів тяжіє до розподільного шляху збільшення доходів, тоді як економічна еліта (насамперед торговельна), що не має в цей період великої соціально-економічної сили, зосереджується на продуктивному шляху збільшення доходів.

Розподільний шлях збільшення доходів — спосіб підвищення доходів, заснований на збільшенні винагороди за одиницю результату використання факторів виробництва. Продуктивний шлях збільшення доходів — спосіб підвищення доходів, що базується на збільшенні кількості вкладених факторів виробництва і (або) підвищенні ефективності їх використання.

З розвитком торгівлі відбувається друга декомпозиція факторів виробництва — торговельна. До існуючих похідних факторів виробництва додається капітал (спочатку торговий), що створює внутрішні передумови для переходу до капіталістичної системи формування доходів лише у європейській моделі управлінської системи формування доходів. Це пов'язано із тим, що первісне нагромадження капіталу інтенсивно відбувається лише там, де є клас, що досить багато заробляє та водночас не потребує через відносно невисокий соціальний статус значних представницьких витрат.

Інша принципова передумова зміни управлінської системи формування доходів капіталістичною — науково-технічний прогрес. Це процес хаотичний, що вимагає свободи у різних сферах громадського життя. Останньої було істотно більше у європейських народів значною мірою через розвиненість інституту приватної власності та відносну відокремленість політичної влади від інших сфер суспільства.

Перехід до капіталістичної системи формування доходів завершується тоді, коли виникає широка сфера застосування капіталу — індустріальне виробництво. Промисловий переворот розпочинається в Англії в 60-х роках XVIII ст., потім, через кілька десятиліть — у США, Франції, Німеччині, а завершується в середині — наприкінці XIX ст. До цього ні торгівля, ні мануфактурне виробництво не відіграють визначальної ролі ні за обсягами виробництва (порівняно із сільським господарством), ні за обсягами зайнятих, що обмежує можливості експлуатації праці власниками капіталу.

У той час, як європейська модель управлінської системи формування доходів трансформується під впливом внутрішніх джерел розвитку в капіталістичну систему формування доходів, азійська не генерує внутрішніх передумов для такого перетворення. Однак треба враховувати, що, суттєво поступаючись Заходу за темпами технологічного розвитку, інший світ вимушено очікує на експансію Заходу, який з неминучістю впроваджує капіталістичну систему формування доходів. Це зовнішня детермінація розвитку, але від цього не менш закономірна.

У структурі системи формування доходів виокремлюються саморегулювання і регулювання, до цього значною мірою злиті одне з одним. Господарська діяльність відкидає цілий комплекс раніше органічно вбудованих в неї регуляторів традиційного, релігійного, суспільного та державно-монархічного характеру.

Ринкове саморегулювання перетворюється на систему, що розвивається на власній основі, але регулювання відстає від нього. Більшість недоліків, провалів ринкової системи саморегулювання залишаються без механізмів компенсації, оскільки не формується розвинена система регулювання. І хоча поступово роль регулювання збільшується, але недостатньою мірою, і головне — регулювання здійснюється переважно в інтересах економічної еліти. Капіталістична система формування доходів — це не обов'язково «дикий капіталізм», який заперечує будь-яке регулювання, але це неодмінно форма господарської організації, що забезпечує привласнення досить вузькою і відносно замкненою соціальною групою основних досягнень суспільно-економічного прогресу — як матеріальних, так і нематеріальних.

Розподіл доходів втрачає бінарний характер та набуває більшої кількості градацій. Розрив між найбагатшими та найбіднішими дещо скорочується — не через зниження диференціації доходів (яка, навпаки, зростає), а через надбання найнижчими верствами населення деяких соціально-економічних і політичних прав та запровадження системи масової освіти.

У капіталістичній системі формування доходів держава залишається опорою для панівних класів. Ступінь експлуатації порівняно з попередньою системою спочатку підсилюється через те, що наймані працівники для окремого капіталіста є взаємозамінними. Конкретний капіталіст не має потреби ні в збереженні здоров'я найманих робітників, ні в утриманні їхніх родин.

Пов'язана з відділенням функції управління капіталом від функції власності третя декомпозиція факторів виробництва — підприємницька породжує ще один похідний фактор виробництва — підприємницькі здібності і ще один елемент первинних доходів — підприємницький прибуток.

Якщо в управлінській системі формування доходів велике значення мали традиції та релігія, що освячували стан речей і знижували рівень невдоволення, то крах традиційного суспільства істотно змінює настрої мас. Свою роль відіграють і подовження робочого дня, і монотонність праці, і відрив від природного середовища. Відбувається консолідація робітників, формуються ідеологічні засади боротьби мас за свої права. Поширюється розуміння інтересів різних класів як таких, що суперечать один одному. В капіталістичній системі формування доходів соціальна боротьба розгортається безпосередньо за інтереси мас, знищення політичної, соціальної та економічної нерівності, тоді як у попередній системі соціальна боротьба зазвичай відбувалася за «місця в еліті». Переможці не поліпшували суттєво становище мас, а просто посідали місце переможених у панівному класі.

Позбавлена (через розвиток концепції прав людини та демократизацію) найбільш радикальних методів придушення невдоволення політико-економічна еліта все частіше обирає компромісні шляхи вирішення конфліктів. Механізм,

що відтворює відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва, дає збій через поширення акціонерної власності і перевищення зарплатою мінімуму засобів існування (надає можливість здійснювати заощадження).

Зазначені процеси разом з демократизацією громадського життя викликають збільшення соціально-економічної сили мас. З інституту, що забезпечує експлуатацію основної частини населення вузькою елітою, держава поступово перетворюється на інститут, спрямований на збалансування суперечливих інтересів.

На користь праці розподіляється все більша частина створеного продукту. Сам суспільний продукт завдяки досягненням науково-технічного прогресу різко збільшується. Формально вільний час, що майже зник у більшості населення, стає надбанням мас: тривалість робочого тижня в розвинених країнах скорочується удвічі (особливо інтенсивне скорочення спостерігалось на початку ХХ ст.) [9, с. 32]. Зростають можливості з розвитку та реалізації здібностей індивідів (зокрема, через підвищення якості та доступності освіти), що полегшує просування соціальними сходами та розвиток особистості.

Під впливом зазначених перетворень після Другої світової війни в економічно розвинених країнах відбувається становлення соціально-ринкової системи формування доходів.

Основні риси соціально-ринкової системи формування доходів. Можна виділити п'ять базових характеристик соціально-ринкової системи формування доходів:

- 1) конкурентний ринок;
- 2) розвинена система регулювання, у тому числі державного та громадського;
- 3) висока ефективність господарської системи;
- 4) баланс соціально-економічних сил;
- 5) достатньо висока здатність суспільства нав'язувати бізнесу принципи нееквівалентної справедливості.

Перелік основних рис соціально-ринкової системи формування доходів, що безпосередньо впливають на реалізацію двох головних цілей формування доходів (задоволеність індивідів процесом формування доходів та високий рівень задоволення їх економічних потреб), має такий вигляд.

1. Перевага соціально-економічного співробітництва над соціально-економічною боротьбою (розвиненість відносин партнерства).

2. Праця набуває інтелектуального, інноваційного, творчого характеру (що підвищує задоволеність нею), а продукт праці складно піддається точному оцінюванню (що змушує роботодавця налагоджувати партнерські стосунки з найманим робітником, підштовхує застосовувати не процесуальні, а змістовні концепції мотивації, тобто враховувати складну ієрархію потреб людини).

3. Високий життєвий рівень основної маси населення (переважаюча частка населення — більше 80 % — має можливість вести життя, гідне сучасної людини).

4. Велика кількість формально вільного часу (набуває розмірів, подібних до формально робочого часу — близько 40 годин на тиждень).

5. Просування соціальними сходами є потенційно загальнодоступним, але вимагає особистих здібностей (підвищення якості та доступності освіти, широка свобода діяльності створюють потенційну можливість для кожного члена суспільства підвищити свій статус).

6. Помірна диференціація доходів (коефіцієнт Джині для країн ОЕСР із високим доходом становить 36,8, а у середньому в світі він у 1,82 разу вищий та складає 67,0 [10, с. 63]).

7. Низький рівень випадкової та систематичної експлуатації.

8. Соціальне вирівнювання за активної участі держави та інститутів громадянського суспільства (вирівнювання як стартових можливостей індивідів, так і рівнів споживання).

9. Збереження відносної бідності та соціальної ексклюзії (соціальна ексклюзія — поведінковий аспект, що нерідко супутній бідності, пов'язаний з обмеженістю матеріальних, культурних та соціальних ресурсів людей, що виключає їх з мінімально прийняттого способу життя, характерного для даного суспільства [11, с. 159], нормальних соціальних контактів та громадського життя взагалі [12, с. 95]).

10. Збереження певної нерівності можливостей (хоча можливості людського розвитку рівні як ніколи, перспективи розвитку особистості все одно відрізняються через різний доступ до освіти, неоднакові соціальні зв'язки тощо).

На думку С. Тютюнникової та В. Іноземцева, збереження бідності в постіндустріальному суспільстві — закономірність, викликана, зокрема, тим, що в цьому суспільстві зростає значення освітнього рівня людини, його інтелектуального розвитку, які найбільшою мірою відсутні в середовищі бідних [13, с. 192; 14, с. 24]. Відбуваються «замикання» нижчого класу, самовідтворення бідності. Збільшується не тільки розрив в оплаті інтелектуальної та переважно фізичної праці, а й різниця у винагороді зайнятих у наукомісткому виробництві та в індустріальному секторі, значній частині сфери послуг, що раніше належали до середнього класу, а зараз зміщаються на його периферію в напрямку нижчого класу [14, с. 23–26].

Основні характеристики соціально-ринкової системи формування доходів обумовлені закономірно. Наприклад, вирівнювання соціально-економічних сил створює передумови для зниження ступеня експлуатації мас. І перше, і друге разом із підвищенням рівня життя і соціальним вирівнюванням забезпечують перевагу соціально-економічного співробітництва над соціально-

економічною боротьбою, що має позитивний зворотний вплив на ефективність господарської системи та якість життя. Висока частка заробітної плати у ВВП у деяких аспектах вигідна і підприємцеві, оскільки розширює платоспроможний попит і забезпечує підвищення якості робочої сили, необхідне в умовах постіндустріального виробництва. І хоча причинно-наслідкові зв'язки складні і нерідко неоднозначні, закономірність комплексного формування зазначених характеристик є безсумнівною.

На цьому етапі розвитку відбувається четверта декомпозиція факторів виробництва — інформаційна, що породжує ще один похідний фактор виробництва — інформацію і такий елемент первинних доходів, як інформаційна рента. Відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва в інформаційній економіці значною мірою нівелюється, адже підвищення доходів робітника та доступність кредиту дозволяють забезпечити себе відповідними засобами виробництва (програмне забезпечення, комп'ютер, підключення до мережі Internet тощо), вартість яких є відносно низькою.

Слід відзначити деяку неоднозначність тлумачень сучасного становища господарських систем економічно розвинених країн. Так, Г. Волинський та І. Тодріна відзначають помітне зміщення пріоритетів між соціальною справедливістю та економічною ефективністю на користь останньої в 70–80-ті роки ХХ ст., але не розглядають це як відхід від концепції соціального ринкового господарства [15, с. 30]. В. Антропов відмічає суперечливі тенденції в економіці Німеччини, починаючи з 1982 р., і говорить про частковий відхід від концепції «соціальної держави», який не означає, однак, переходу до концепції «laissez-faire» [16, с. 63–65].

З'являється припущення про те, що в країнах Заходу відбувається поступовий перехід від політики «соціальної держави» до політики «ефективної держави», що знімає частину відповідальності за пенсійне забезпечення, медичне страхування, страхування на випадок безробіття та інші соціальні виплати з державного бюджету. Однією з основних причин цього вбачається порушення балансу сил праці і капіталу, насамперед через підвищення міждержавної мобільності останнього [17, с. 26–30], однак масштаби і значення перерозподілу соціально-економічних сил, що відбувається сьогодні, на наш погляд, є недостатніми для відходу від концепції соціальної держави.

Такі характеристики «ефективної держави», як дотримання всіма суб'єктами господарювання загальних правил гри, поділ та збалансованість гілок політичної влади, відокремленість політичної та економічної влад, надання рівних можливостей усім учасникам економічної діяльності, збалансоване поєднання ринкового саморегулювання і регулювання, максимальна наближеність структур управління до населення і його потреб, відпрацьованість законодавчого процесу та висока якість законодавства [18, с. 20–25] аж ніяк не вказують на її відмінність від соціальної держави.

У А. Осіпяна виникає ідея щодо відмирання «держави добробуту» і формування «суспільства добробуту» [19, с. 115–117]. З другого боку, як зазначає А. Шліхтер, теза про зникнення кордонів між громадянським суспільством і державою є неправомірною, зокрема тому, що держава як апарат примусу неминуче виявляється над членами суспільства [20, с. 32].

Загалом, ні при переході від однієї моделі соціального ринкового господарства до іншої, ні при зміні акцентів соціальної політики в жодній з перелічених базових характеристик соціально-ринкової системи формування доходів не відбувається принципових змін. Спостерігається лише «перерозподіл сфер відповідальності» між ринковим саморегулюванням і регулюванням доходів, між недержавним та державним регулюванням у складі регулювання. Якщо в США частка валових державних соціальних витрат становить 17,1 % проти 37,6 % в Данії, то частка всіх чистих соціальних витрат (державних і приватних) розрізняється в цих країнах незначно, складаючи 24,5 % та 24,4 % відповідно [21, с. 15].

Перерозподіл через бюджет більшої чи меншої частки продукту на користь нужденних набуває підпорядкованого значення. Головна ж функція держави як суб'єкта соціальної політики в сучасних умовах вбачається у формуванні соціально-економічного середовища, що сприяє активній самореалізації кожного члена суспільства в економічній сфері, гарантує достатній рівень стабільності і можливість розвитку. В соціально орієнтованому господарстві всі елементи економічної політики працюють на виконання цього завдання [22, с. 68].

Проте існують і загрози такому стану речей. Праця сьогодні «почиває на лаврах» минулих перемог. Знижується роль класових суперечностей, на зміну яким приходять розходження між більш дрібними соціальними групами. Різке зменшення ступеня невдоволення мас, послаблення класової єдності знижують їхню соціально-економічну силу. З другого боку, великий капітал зберігає вплив на владу, який набуває форми «невидимої» олігархії, коли представники великого бізнесу безпосередньо не беруть участі в політичній діяльності, але впливають на кадровий склад і стратегію політичних партій [23, с. 60]. Великий бізнес розширює контроль над засобами масової інформації [24], що разом із розвитком технологій маніпулювання свідомістю містить потенціал порушення балансу соціально-економічних сил. Однак новий характер праці в постіндустріальному виробництві (що ускладнює контроль результатів праці) не дозволяє повною мірою реалізувати сценарій зниження її частки в національному доході (оскільки це створить передумови для зниження ефективності праці).

Особливу роль відіграє світова фінансово-економічна криза, що почалася у 2008 р.: вона примушує зменшувати рівень оплати праці і соціального захисту, що активізує боротьбу найманих працівників за свої інтереси, посилює їх єдність та дає новий досвід самоорганізації.

Перехід до шостої, соціальної, системи формування доходів видається закономірним і неминучим результатом розвитку соціально-ринкової системи формування доходів. Зазначений перехід відбудеться тоді, коли економічні фактори перестануть бути істотною детермінантою людської поведінки. Основну суперечність формування доходів буде знято принципово іншим типом суспільних відносин. Якщо за сучасних умов людський розвиток значною мірою спрямовано на збільшення здатності людини створювати вартість (як основу доходів), то за соціальної системи формування її доходів буде спрямовано на гармонійний розвиток особистості (як основу самореалізації людини). Праця як джерело існування буде замінена творчістю як засобом самореалізації і людського розвитку. Замість піклування про забезпечення матеріальних потреб людина зможе більше зосередитися на потребах саморозвитку.

Оскільки на сучасному етапі розвитку людства якість людського розвитку можна розглядати як визначальну характеристику господарської системи, докладніше зупинимося на умовах людського розвитку за соціально-ринкової системи формування доходів. На ці умови суттєво впливають не всі процеси та явища у сфері доходів населення, адже людський розвиток — довгостроковий процес. Він пролонгований у часі і залежить від минулого та перспектив на майбутнє. Інакше кажучи, якість людського розвитку у конкретний момент визначається не стільки сучасним станом факторів, що на нього впливають, скільки їх станом протягом певного періоду в минулому та перспективами на деякий проміжок часу в майбутньому [1, с. 295].

Серед параметрів системи формування доходів, що суттєво впливають на людський розвиток, можна виділити вісім основних [25, с. 68]:

- рівень доходів та їх диференціація;
- характер участі людей у виробництві;
- обсяг формально вільного часу у різних категорій населення;
- ступінь розвитку матеріальної та нематеріальної культури;
- рівень прав і свобод різних членів суспільства;
- спрямованість зусиль людей;
- інституційна структура;
- рівень загроз людському розвитку.

Доходи утворюють базу людського розвитку. За незмінності інших умов збільшення доходів інтенсифікує людський розвиток. Характер роботи відіграє велику роль у розвитку індивіда (передусім його людського капіталу). Деякі види діяльності стимулюють постійне самовдосконалення людини, інші, навпаки, стримують її професійне зростання. Умови праці на різних робочих місцях неоднаково впливають на здоров'я та самопочуття людини. Формально вільний (від роботи, сну та задоволення інших фізіологічних потреб) час надає додаткову (крім роботи) можливість розвитку. Формально вільний час

дозволяє компенсувати однобічність розвитку, пов'язаного із роботою, аби забезпечити гармонійний та різнобічний розвиток особистості. Це також час для відпочинку і підтримання здоров'я організму.

Охарактеризовані три фактори становлять ресурси людського розвитку та визначають максимально можливий його рівень. Ефективність реалізації цих ресурсів залежить від інших п'яти факторів.

Ступінь розвитку матеріальної та нематеріальної культури визначає можливість застосування ресурсів людського розвитку. Адже, по-перше, особистість розвивається через засвоєння надбань культури, і від рівня останньої залежать результати розвитку. По-друге, фізичний стан людини значною мірою визначається культурою підтримання здоров'я та якістю медицини. Рівень прав і свобод (економічних, соціальних, політичних тощо) визначає перелік альтернативних варіантів людського розвитку, між якими індивід може здійснювати вибір. Зазначені два фактори визначають доступні напрямки використання ресурсів людського розвитку.

Обрання конкретного варіанту людського розвитку пов'язане із спрямованістю зусиль індивідів. Доходи, робочий та вільний час людини можуть спрямовуватися на службове просування, інтенсивний саморозвиток і самореалізацію чи поліпшення фізичного стану або на інші цілі. Рішення про це ухвалюється людиною переважно на основі власних потреб, цілей, цінностей, але під впливом цінностей та цілей суспільства і контактних груп (робочого колективу, родини, друзів тощо).

Інституційна структура визначає коефіцієнт корисної дії перелічених шести факторів. Це зумовлено, зокрема, тим, що людський розвиток — дуже складний процес. Його результати залежать не тільки від індивідуальних зусиль, а й від ефективності співробітництва індивідів.

Якість людського розвитку обернено пропорційна рівню загроз цьому розвитку.

З восьми наведених параметрів лише два (рівень матеріальної і нематеріальної культури та інституційна структура) не диференційовані відносно окремих особистостей. Усі інші фактори людського розвитку різною мірою наявні у різних членів суспільства.

Фактори людського розвитку, по-перше, взаємопов'язані (стан одних факторів впливає на стан інших); по-друге, впливають разом (або в одному напрямку, або в протилежних).

Коли диференціація умов людського розвитку є надто високою, це стримує його темпи та породжує загрози розвитку людського потенціалу, зокрема, загрозу непродуктивних витрат на захоплення та утримання кращих умов людського розвитку, загрозу деформації моралі, загрозу економічних і соціальних втрат від конфліктів у суспільстві та ін. [5, с. 432].

Помірна диференціація ресурсів людського розвитку є прийнятною, оскільки стимулює особистість до більш активної діяльності та саморозвитку. Водночас диференціація за рівнем прав і свобод та за розподілом загроз людському розвитку є небажаною.

У колективній системі формування доходів ресурси людського розвитку були незначні, стан інших факторів незадовільний, тому вона надавала для людського розвитку вкрай обмежені можливості. Приватна система формування доходів загалом зберегла ознаки колективної і лише несуттєво поліпшила можливості людського розвитку заможних членів суспільства (за рахунок збільшення ресурсів розвитку людського потенціалу).

В управлінській системі формування доходів, як і в попередніх, бракувало ресурсів для забезпечення нормального людського розвитку всіх членів суспільства. Проте вона створила сприятливі умови для людського розвитку хоча б невеликої частини суспільства. Людський розвиток набув ознак бінарності.

Капіталістична система формування доходів суттєво поліпшила стан факторів людського розвитку. Бінарність була замінена на багатоступеневу градацію умов людського розвитку. Значно ширші верстви населення отримали доступ до прийнятних умов людського розвитку.

У соціально-ринковій системі формування доходів рівень добробуту населення високий, а його диференціація — помірна. Водночас у деяких країнах з цим типом системи формування доходів бажано ще більше знизити ступінь диференціації добробуту. Більшість людей мають високі доходи. Умови праці зазвичай комфортні та нешкідливі. Індивіди досить вільно обирають і відносно легко змінюють робочі місця, що забезпечує відповідність праці суб'єктивним вимогам та підвищує задоволеність нею. У працівників зазвичай залишається велика кількість формально вільного часу.

Таким чином, обсяг та розподіл ресурсів людського розвитку є достатніми для забезпечення інтенсивного розвитку потенціалу більшості індивідів. Навіть найменш забезпечені члени суспільства зазвичай мають пристойні умови розвитку людського потенціалу.

Матеріальна і нематеріальна культура знаходяться на високому рівні розвитку. Всі члени суспільства отримують широкі права і свободи в економічній, соціальній, політичній царині. Дуже важливо, що рівень прав і свобод автономний від добробуту чи соціального статусу. Проте поки що повної незалежності не досягнуто. Загалом усім людям, незалежно від статків чи положення у суспільстві, доступні багато напрямків та можливостей використання ресурсів людського розвитку.

У соціально-ринковій системі формування доходів рівень експлуатації низький. Основний спосіб заробити — це створити вартість, тобто лише сус-

пільне визнання корисності результату використання факторів виробництва стає основою для отримання їх власниками винагороди у вигляді факторних доходів. Необґрунтоване збагачення, не пов'язане із корисним внеском, майже відсутнє. Більшість схем та можливостей для цього вже виявлені та заблоковані на рівні суспільної свідомості, моралі, професійної етики та на законодавчому рівні.

Тому зусилля людей спрямовуються на збільшення корисного внеску, створення, а не перерозподіл вартості. Така спрямованість породжує установку на професійне зростання, саморозвиток особистості.

Сторіччя еволюції інституційної структури в розвинених країнах зробили її вкрай ефективним інструментом сприяння людському розвитку. Рівень загроз розвитку людського потенціалу низький.

Водночас соціально-ринкова система формування доходів має і певні недоліки. Вже зазначалося, що збереження бідності в постіндустріальному суспільстві є закономірним. Іншим суттєвим недоліком слід вважати утилітарну обмеженість людського розвитку, який спрямовується переважно на професійне зростання, а не на гармонійний розвиток особистості.

Підсумовуючи викладене, слід відмітити, що в соціально-ринковій системі формування доходів присутня певна диференціація умов людського розвитку, однак не вузькі привілейовані групи, а більшість членів суспільства мають високі можливості; навіть індивіди із найгіршими умовами мають пристойні порівняно з попередніми системами умови розвитку людського потенціалу.

Найбільш помітною є диференціація на рівні розподілу ресурсів людського розвитку. За іншими параметрами соціально-ринкової системи формування доходів, що суттєво впливають на людський розвиток, розподіл більш рівномірний. Це частково компенсує диференціацію доходів, умов праці і вільного часу та зближує умови людського розвитку багатих та бідних членів суспільства.

Умови людського розвитку, створені на базі притаманної соціальної державі системи формування доходів населення, з одного боку, достатні для інтенсивного людського розвитку більшості членів суспільства, а з другого — достатньо диференційовані, аби мотивувати особистість до розвитку свого потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. ; за ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2010. — 448 с.
2. Алексеев, П. В. Философия : учеб. для вузов. — 3-е изд., перераб. и доп. / П. В. Алексеев, А. В. Панин. — М. : Проспект ; Изд-во МГУ, 2005. — 604 с.

3. Буайе, Р. Теория регуляции: Критический анализ : пер. с франц. / Р. Буайе. — М. : Наука для общества : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1997. — 213 с.
4. Эрхард, Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард ; вступ. ст. Б. Б. Багрянницкого, В. Г. Гребенникова. — М. : Дело, 2001. — 352 с.
5. Губин, К. Г. Экономическая эксплуатация как одна из угроз экономической безопасности Украины / К. Г. Губин // Экономика: проблемы теории та практики. — 2008. — Вып. 244, т. 2. — С. 424–435.
6. Бутенко, А. П. Диалектика общественного развития / А. П. Бутенко, А. А. Шкреба. — К. : Политиздат Украины, 1990. — 320 с.
7. Илюшечкин, В. П. Эксплуатация и собственность в сословно-классовых обществах / В. П. Илюшечкин. — М. : Изд-во вост. лит., 1990. — 436 с.
8. Губин, К. Г. Способ формирования доходов: исследование эволюции / К. Г. Губин // Социальная экономика. — 2006. — № 1–2. — С. 169–174.
9. Генкин, Б. М. Экономика и социология труда : учеб. для вузов. — 2-е изд., испр. и доп. / Б. М. Генкин. — М. : НОРМА : ИНФРА-М, 2000. — 399 с.
10. Доклад о развитии человека 2005. Международное сотрудничество на перепутье: помощь, торговля и безопасность в мире неравенства : пер. с англ. — М. : Весь Мир, 2005. — 416 с.
11. Абрахомсон, П. Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахомсон // Общественные науки и современность. — 2001. — № 2. — С. 158–166.
12. Тютюнникова, С. В. Бедность как социально-экономический феномен: содержание, формы, стратегии преодоления в современном мире / С. В. Тютюнникова // Социальная экономика. — 2001. — № 3–4. — С. 88–102.
13. Тютюнникова, С. В. Формирование доходов населения в условиях рыночной трансформации экономики инверсионного типа : дис. . . . д-ра экон. наук : 08.01.01. — Защищена 01.10.99 / С. В. Тютюнникова. — Х., 1999. — 460 с.
14. Иноземцев, В. Л. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах / В. Л. Иноземцев // Социолог. исслед. — 2000. — № 8. — С. 18–27.
15. Волынский, Г. Что такое «социальное рыночное хозяйство» / Г. Волынский, И. Тодрина // Бизнес-информ. — 1998. — № 23–24. — С. 28–30.
16. Антропов, В. В. Социальная рыночная экономика: путь Германии / В. В. Антропов. — М. : Экономика, 2003. — 224 с.
17. Государственное регулирование рыночной экономики : учеб. пособие для вузов / И. И. Столяров, И. Н. Мысляева, О. В. Катихин, М. А. Пивоварова ; Моск. гос. ун-т М. В. Ломоносова. — М. : Дело, 2001. — 279 с.
18. Энтин, М. Эффективное государство / М. Энтин // Тенденции Российско-Европейских отношений. — 2005. — № 4. — С. 15–25.
19. Осипян, А. Л. Экономика государства благосостояния: основы и формирование в условиях рыночной трансформации / А. Л. Осипян. — Донецк : Лебедь, 2001. — 302 с.
20. Шлихтер, А. «Третий сектор» (некоммерческий) и гражданское общество США / А. Шлихтер // Мир. экономика и междунар. отношения. — 2006. — № 12. — С. 31–39.
21. Никитин, С. М. Рынок и социальная политика государства / С. М. Никитин, М. П. Степанова // Деньги и кредит. — 2005. — № 1. — С. 12–20.

22. Соболева, И. Социальная политика как фактор устойчивого развития / И. Соболева // Проблемы теории и практики управления. — 2003. — № 3. — С. 67–73.
23. Булеев, И. П. Возможно ли разделение бизнеса и власти в странах с рыночной экономикой? / И. П. Булеев, Н. Е. Брюховецкая // Наук. праці Донец. нац. техн. ун-ту. Сер. : економічна. — 2006. — Вип. 103-1. — С. 58–64.
24. Майданов, В. «Саранча» на медийном поле / В. Майданов // Свобода слова 2000. — 2006. — № 51. — С. 1.
25. Губін, К. Г. Еволюція умов людського розвитку за різних систем формування доходів / К. Г. Губін // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Економічна теорія та право. — 2011. — № 3 (6). — С. 67–74.

ТЕМА 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З СОЦІАЛЬНОЮ НЕРІВНІСТЮ

О. О. Чуприна, кандидат економічних наук, доцент

Історія людства не знає жодного типу суспільства, для якого не був би характерним нерівномірний розподіл благ, обов'язків, прав та можливостей між окремими індивідами або їх групами. Існує безліч критеріїв, які можуть бути покладені в основу соціальної стратифікації, — розподілу суспільства на групи, що посідають різне місце в суспільній ієрархії. Серед них можна виділити чотири основні ознаки, за якими оцінюється соціальна структура суспільства: дохід як головний критерій стратифікації, обсяг влади, рівень освіти та престиж професії (заняття) [1, с. 31].

Слід звернути увагу на те, що під час формування постіндустріального суспільства спостерігається постійне зростання ролі рівня освіти як критерія соціальної стратифікації (теорія Д. Белла). Причому його вагомість стає настільки значною, що витісняє усі інші критерії. Саме освіта, знання та інформація дають людині доступ до високооплачуваних та престижних посад, дають владу [2, с. 71–73].

Зрозуміло, що обрані критерії соціальної стратифікації не є єдиною основою структуризації суспільства. Вибір класифікаційних ознак має залежати від цілей дослідження, наявної інформації (складності її отримання, достовірності, повноти, своєчасності тощо).

Науковці на пострадянському просторі пропонують власні системи критеріїв соціальної стратифікації. Так, на думку російського соціолога В. Ільїна, індикаторами соціального статусу виступають: адміністративна і політична влада; наявність і обсяг капіталу як вияв економічної влади; обсяг особистого майна (непродуктивного багатства); обсяг і характер доходів; моральна винагорода, престиж, вплив (духовна влада); умови праці (шкідливість для